

МАРИЈА УРОШЕВИЋ

ОПАНЧАРСКИ ЗАНАТ У КРАЉЕВУ

УВОД

У периоду од 1900 године, до првог светског рата на територији града Краљева и жичког среза занатство је било веома развијено, и по броју занатских радњи и по разноврсности занатских струка. У западној Србији занат нагло почиње да се шири и по селима, па је било ретко веће село без совога опанчара. Они су се у селу бавили занатом упоредо са обрађивањем земље. Занатлије у варошима трудили су се да бољом израдом предњаче од оних по селима, нарочито у изради опанака званих ђонаша.

Иако је опанчарски занат један од најтежих и највећих, не уче га варошка деца, а сматра се да се на њему тешко зарађује. Послодавци и радници су највећи део времена провели у изради својих производа, а у односу на остале занатлије хранили су се најлошије. У овом занату било је највише радничких штрајкова. Тражене су олакшице у раду, а често су биле и размирице између мајстора и радника које воде преласку овог заната у село.

Пошто опанчарски занат уче само сељачка деца, то су и радници и мајстори у највећем броју били неписмени, па је ретко који знао робу да калкулише.

Опанчари су сматрани добрим платишама и врло исправним људима према својим обавезама. Као и остале занатлије, они су поштени при исплаћивању дугова, а и према муштеријама, затим су врло штедљиви, поверљиви, честити у приватном и јавном животу; пијанство и беспосличење по кафанама такође им је непознато. То важи и за занатлије — мајсторе и за њихов подмладак.

Овај занат се нарочито популарише израдом црвеног опанка тек у другој половини прошлог века, тако да је почео у варошима западне Србије: Ужицу, Лозници и Шапцу, па се ширио даље ка источној Србији, при чему се овај процес још није завршио. Зна се да је у Ужице тек 1950. године донет, тј. пренет занат из Босне за израду црвеног опанка, док су се пре тога носили пресни опанци, плетени опутом од сирове коже, или без тих преплета.

Осамдесетих година прошлог века почињу се у Шапцу уводити ђонски опанци, тзв. ђонаши, а одатле се то даље шири по Србији, и то од запада на исток.

Процес израде опанака ишао је овим редом: црвени опанак потискује опанак од пресне коже, а опанак од ђона истискује црвени опанак. Тако се у ваљевском и подрињском округу носе опанци са ђоновима, а у ужичком, чачанском и краљевачком по варошима ђонаши, а по селима црвењаци.

Најјефтинији су били опанци од пресне коже, затим од црвене коже, а после њих су — ђонаши.

Пресни опанци, звани „чињени“, продрли су готово до Мораве целом западном Србијом, затим постепено продиру и у источну Србију. Навођењем броја опанчара то ће се најбоље видети: Шабац 36, Ужице 26, Чачак 24, Ваљево 15, Крагујевац 28, Краљево 34, Аранђеловац 19, Ивањица 13, Пожега 15, Обреновац 17, Ниш 10, Пожаревац 12, Пирот 5, Књажевац 2, Лесковац 5, Смедерево 5, Параћин 5, Ћуприја 3.¹

Према оригиналном списку којим „Занатска комора“ у Краљеву располаже, у 1912. години било је 155 различитих занатских радњи које су биле чланови еснафа занатлија. Најбројнији су били опанчари са 34 радње. Овај занат био је најбројнији, јер је ондашњој структури становништва, као и општем привредном развоју, био најпотребнији.

Запажа се да је у том времену Краљево имало занатско удружење под називом „Занатски еснаф за град Краљево и срез жички“. Ово удружење занатлија било је једино и обавезно за све занатске радње за ове територије без обзира на струку. Имаоци занатских радњи плаћали су чланарину овом удружењу, која је износила у проценту око два динара месечно. Поред тога, приликом протоколисања радње плаћала се такса од два динара. Председник еснафа из овог периода, тј. 1912. године, био је Властимир Константиновић, звани Лале, колар из Краљева,² пошто је коларски еснаф тада био у саставу опанчарског.

Опанчарски еснаф у Краљеву основан је 21. јануара 1872. године и имао је четрдесет чланова.³ Овај број је са годинама варирао, јер су опанчарима у Краљеву, као и у другим местима у Србији, ометали рад „торбари“, нарочито за време пазарних дана. Од торбарске трговине, мешовитих панађура и сеоских дућана имали су штете сви краљевачки еснафи, јер су ови на јавним местима нудили готову обућу.⁴

Ипак, највеће тешкоће опанчарски мајстори имали су брзим развојем фабрике кожа у Београду од 1874. године. Фабрика је имала задатак да искључиво прерађује кожу, а забрањује јој се да продаје сирове коже, да их штави за опанке и да сама израђује и продаје опанке. Ово незаконито мешање фабрике у опанчарски занат изазвало је право огорчење код занатлија у целој Србији, па су опанчарски еснаф из градова, међу којима и из Краљева, писали жалбе и молбе тадашњем Министарству народне привреде тражећи обуставу бесправног рада ове фабрике. Занатлије су, ипак, извојевале прву и једину победу против домаће индустрије.⁵

И поред многих тешкоћа, које су имали у раду, опанчари су и даље обављали свој посао. У периоду 1912. до 1933. године у Краљеву су биле 34 опанчарске радње. Најпознатији тадашњи опанчари били су: Милан Тошић, Никола Чукулић и браћа Јовичић. Они су имали своје радње у центру града, на видним местима. Данас су остала само двојица Краљевчана да се активно баве овим занатом. То су Василије Драгојловић, у Улици Маршала Тита, и Љубица Младеновић, у Улици Мире Чукулића.

ОПИС РАДИОНИЦЕ И АЛАТКИ

Опанчарске радионице су обично правоугаоне, велике и светле. Тезге се налазе на видним местима крај прозора. У једној радионици

су биле најчешће три до четири „радеће тезге“ са десет радника. Познат је био Никола Чукулић са својом пространом и лепо уређе-
ном радионицом. Данас су радионице мање и имају само по једну
тезгу. „Радећа тезга“ је различите дужине, правоугаоног облика,
са кратким ножицама. По ивицама је мала ограда, која служи да
алат при раду не пада са тезге. Радници су седели на треножним
столицама — треношкатама. Поред тезге се налази дрвени шафољ са
водом, којом су квасили опуту при раду. Када се „радећа тезга“ на-
лазила с леве стране, онда је продајна тезга са десне, а иза ње је
раф са извешаним опанцима. Испод таванице налазе се гредице,
о које висе дрвени калупи. Алатке којима се мајстори служе прили-
ком израде опанака су:

— б о д а се састоји од дрвене крушкасте дршке, на којој је
углављено метално сечиво, заострено са обе стране. Дужина сечива
је четири см, цела бода 11 см. Служи за набадање ђонова, као и
пробијање опуте;

— к а ш и к а, је сва од дрвета. Има масивну дршку, која се про-
дужава у горњи део кашикастог облика. Издубљена је од једног
парчета дрвета. Дугачка је 32 см, а служи за навлачење опанака
на калуп;

— н о ж већи, на дрвеној дршци налази се метално сечиво.
Облика је српа, дужине 15 см, а целог ножа 28 см. Служи за сечење
већих комада коже и грубљих предмета;

— н о ж мањи, служи за сечење тањих кожа приликом израде
опанака. На дрвеној дршци углављено је метално сечиво, такође
у облику српа. Оштрица код оба ножа је са унутрашње стране. Дуг
је 17 см;

— ш и л о служи да се њиме пробуши кожа и опута при изради
опанака. Састоји се од дрвене крушкасте дршке у коју је углављен
метални шиљаст део дужине 11 см. Цело шило дугачко је 17 см.

— ф а р к и ш, мањи рог, служи за „фаркисање“ — издвајање
преплета. Њиме и „дотерују — пеглају“ опанке;

— п л о ч а је алатка слична ашову, служи за скидање длаке са
коже — „лешење“. Ручка је дрвена, а доњи део, којим се струже
кожа, од гвожђа је.

Од помоћних справа, којима се опанчари служе, познате су:

— б у р е, тзв. „сепија“, већих је димензија и у њему држе
„чорбу“ од шишарки за штављење коже;

— к л у п а, дуга 2 — 3 метра, а широка 40 см, од врбових
је летава и покривена лимом. На њој се „лешу“ кожа.

— к а з а н, бакарни, калајсан са унутрашње стране, и зазидан служи за грејање воде којом се шишарке запаре у бурету. Сиромашни опанчари, уместо казана, служили су се и бакрачем са веригама на отвореном огњишту.

ИЗРАДА НАЈСТАРИЈЕГ ОПАНКА — ПРЕШЊАКА

Најстарији и најпримитивнији опанак у ибарском крају био је „прешњак“. Он се задржао све до 1904. године, а име је добио по пресној непрерађеној — нештављеној кожи, од које се израђивао опанак. Кожа је начешће била говеђа и свињска. Ове опанке правили су сами сељаци, најчешће у јесен, када закољу и одеру брва. Кожу оперу од нечистоће, а длаку оставе само на доњем делу — да би опанак био јачи. Тако опрану кожу разапну на дашчицу да се суши, обично на промајном месту, а не на сунцу — да кожа не би испуцала. Иначе, на велико су ову пресну кожу продавали опанчари. Они су од пресне коже секли „кајасе“, тј. опкрајали парчиће правоугаоног облика са заобљеном доњом страном. Један пар тих „кајаса“ стајао је 5-6 гроша. Треба нагласити да опанчари нису израђивали ове опанке, већ су само продавали опкројене „кајасе“, а сељаци су ушивали. Израда „прешњака“ је сасвим једноставна. Купљене осушене „кајасе“ покиселили би у воду, да кожа омекша, а онда горње ивице прислонили једну до друге, затим их ушили и тако добили врх опанака, који називају „нос“. Затим су опшивали опутом по ободу — да би се кожа скупила и добио облик опанка. Каишеви су танки и ниско се омотавају око ноге, а не као данашњи, који иду око листова ногу.

С обзиром да су пресни опанци танки и да је зими хладно у њима, у њих се обавезно стављају обојци — парчићи сукна, а ноге се увијају разним крпама преко чарапа.

„Прешњаке“ су правили мушкарци, и то за све чланове породице. Ређи је случај да су се жене бавиле оваквим пословима, изузев када немају мушку главу у кући.

ИЗРАДА ОПАНАКА ЦРВЕЊАКА

Опанци звани „црвењаци“ представљају другу фазу у развоју опанака. почели су да се израђују од 1904, па су се задржали све до 1910. године. Име су добили по црвеној боји, коју добијају

кувањем јовове коре. За ову врсту опанака кожа се штавила, али то није било „потпуно“ штављење, већ, како опанчари кажу, „проста штава“. Кожу прво ставе у креч, где стоји седам дана. Онда је изваде и на клупи „олеше“ плочом, тј. скину сву длаку, а затим је добро исперу у хладној води, па је потопе у „јовову чорбу“. У тој „чорби“ кожа стоји три дана, али, се једанпут-двапут дневно окреће. Четвртог дана, пошто је кожа примила црвену боју, изваде је, секу „кајасе“ и одмах стављају на калуп, јер је то „проста штава“. Када се осуши, не може се њоме радити. Сама израда опанака „црвењака“ много је простија од израде данашњих „ђонаша“. Калупи за ову врсту опанака су гломазнији, дебљи, опанак има већи и шири „нос“, горњи део — „преплет“ је крупнији а „заплет“ (широки рад по ободу опанка) има само 26 рупа за шивење, док данашњи „ђонаши“ имају 50 — 100 рупа. Самим тим што је више рупа, шивење је ситније и лепше. Каишеви су такође шири и дебљи, па цео опанак делује грубо.

Осим грубље израде и „просте штаве“, ови опанци се разликују од данашњих и по црвеној боји, коју добијају кувањем јовове коре и по којој су и име добили.

ШТАВЉЕЊЕ

За израду данашњег опанка „ђонаша“ потребна је прерађена, штављена кожа. За њих се највише употребљавају свињска и говеђа кожа, а може и овчија, козја и кучећа. Опанчари су је сирову откупљивали од сељака. Као што видимо, опанак је у свом развоју прошао кроз неколико фаза, од „прешњака“, преко „црвењака“ до „ђонаша“, који је најиздржљивији и најлепши.

Штављење коже је доста дуг и тежак посао. Од праксе и умешности мајстора зависио је квалитет уштављене коже. Пресну, сирову, кожу ставе у „сепије“ (дрвени бурићи) са кречом, без икаквих других додатака. Ту остане седам дана (то се назива „лужење“), с тим што се сваки дан кожа окреће. Потопљена кожа у кречу набубри, омекша, па је лакше са ње скидати длаку и преосталу месину. Длака се скида на клупи гвозденом плочом, што се назива „лешење“. Затим се баца у текућу воду — да се добро од креча испере, па се ставља у буре, где се штави. У бурету се налази „чорба“ од попарених шишарки (бобошки) која садржи доста танина. Најбоља, најквалитетнија шишарка је из Шумадије, околине

Краљева и Чачка. Продавана је свуда по Србији, а нарочито се много слала за Лесковац. Шишарке су од дрвета лужника (храста). Плаћала се пола динара килограм. Најбоља је шишарка стара годину дана, а ако стоји више — изгуби од своје јачине.

Опанчари купљену шишарку најпре сечељу у млину „чекићару“. Данас се такав млин налази једино у Адранима, селу крај Краљева, док их је раније било више. Осим шишарки, у млину се меље и сточна храна: детелина, као и кукуруз у клипу. Ова воденица је иста као и све остале поточаре, само што сваки воденичар није хтео да меље шишарке, јер се после тога камење тешко чисти. Потребно је да се сечељу око 30-40 килограма кукуруза (и то за стоку) да би се воденица очистила и оспособила за нормалну мељавину. Шишарке су туцали и у великим дрвеним ступама маљевима. Биљка руј, која расте по планинама, стављала се у ту „чорбу“ ради црвенкасте боје коју отпушта. Потребно је да „чорба“ буде врућа — да би биљка отпустила што више боје. После седам дана мења се „чорба“ баца се стара, а ставља свежа, са новим шишаркама. Тако раде два пута за 15 дана, колико траје штављење. За то време шегрти газе кожу голим ногама — да се процес штављења убрза. Било је и таквих мајстора који су стављали кожу у три „бобошке“ — да би им се кожа што боље уштавила, тако да је цео процес трајао 21 дан.

Опанчари су контролисали да ли је кожа добро уштевљена тако што су узимали кожу из „бобошке“, засецали је ножем иако је на пресеку свуда једнаке боје — онда је добро уштављена. Али, ако је на пресеку по средини сирова онда је враћају да још стоји, јер танин из шишарке није свуда продро.

Поједини опанчари су приликом штављења стављали киселину, али нису били задовољни, па су је одбацили. Још и данас опанчари сами штаве кожу мада увелико то раде и фабрике.

Уштављену кожу вадили су из „бобошке“ и кројили у табле, које су савијали у тубе и слагали у буриће, и то: ред бобошке“ (са чорбом), ред коже. Кожа је тако и даље упијала све састојке које је шишарка испуштала. Пошто одстоји 5-6 месеци, тек тада је доброг квалитета.

Пре израде опанака мајстори класирају кожу: тању кожу од пола до три килограма зову „опута“ и употребљавају је за горњи део опанка (заплет и преплет), а кожу од 18 — 30 килограма употребљавају за ђон — доњи део опанка, који треба да је јачи.

ИЗРАДА ОПАНКА ЗВАНОГ ЋОНАШ

Године 1910. почиње да се израђује опанак звани „ћонаш“. По своме изгледу, он много одскаче од претходних: лепши је и — квалитетнији. То је последица и економског развитака земље, као и утицаја градског становништва на сеоско, који је допринео да се измене многе навике у начину одевања. Опанчари из Шумадије су били познати по својој оригиналности у изради опанака, тако да су их многи наши крајеви имитирали.

Када мајстор скроји ћон, бодом по ободу избоде рупе и „шије“ (оплет) око опанка — да би добио облик ноге. Тек тада кожу ставља на калуп и опутом везе „премет“ од тањих исечених кашшева опуте. Они се слажу водоравно од прстију па навише и везују се за бочне стране ћона. Даља израда опанка састоји се у томе што се преко премета усправно провлачи „преплет“ — то се зове преплетање. Као задња фаза је „заплет“ — то је ситнији вез изнад шивења на задњем делу опанка. На крају мајстор „гланца“ опанак кашиком, док не добије жељени сјај.

Целокупан рад једног штављеног опанка може грубо да се подели у четири фазе.

- I фаза — кројење ћона,
- II фаза — шивење по ободу ћона,
- III фаза — стављање на калуп и везење премета, преплета и заплета,
- IV фаза — „гланцање“ опанка — „фаркисање“.

Кашшеви служе да се опанак привеже за ногу. Има их две врсте: „обувачи“ и „завијачи“.

Најпре су се правили опанци са кашшевима званим „обувачи“. Они су од обичне, простије коже и кратки, па се не увијају око листога ноге, већ се само једанпут обавију око чланка ноге. Споницом — металном копчом — прикаче се за чарапу — да опанак не би спадао.

„Завијачи“ су почели касније да се израђују, и то од црне ланковане коже или од боље коже. Дугачки су и омотавају се више пута око листога ноге. И они су металном кукицом прикачињани за чарапу.

Мушки опанци разликовали су се од женских само по величини: женски су ишли до 40 броја, а мушки од 43 до 45.

Године 1912. један пар опанака стајао је три динара, 1918. године цена је ишла од 30 до 100 динара, што је зависило од саме

израде опанка, нарочито у ситнијем везу, док се цена 1970. године кретала од 4.000 до 12.000 старих динара.

Другу врсту ове обуће, као што су гумени опанци, краљевачки опанчари нису израђивали. Њих су доносили из других крајева Србије, из Пирота (тзв. „пироћани“), а продавани су на вапсарима.

По сећању данашњих опанчара, који се активно баве овим занатом још од ране младости, пре овог заната били су мајстори звани „табаџи“. Они нису били опанчари, већ штављари, који су штавили кожу у стипси и мекињама. Тако уштављену кожу продавали су највише по градовима: за каишеве, торбе и др. У народу постоји веровање да је први почео да израђује опанке и учи народ том занату Свети Сава. Зато су га опанчари и узели за свог свеца, кога славе сваке године.

ЗАКЉУЧАК

У првој половини XX века на територији западне Србије занати су били веома развијени. Међу најјаче и најбројније спада опанчарски, који се ширио и по селима, јер је тадашњем саставу становништва био најпотребнији.

Развој опанка прошао је кроз неколико фаза. Најстарији и најпримитивнији по својој изради је опанак „ПРЕШЊАК“, који се правио од пресне, непрерађене коже, по чему је и добио име. Он је био у употреби све до 1904. године. После њега израђивани су опанци „ЦРВЕЊАЦИ“, који представљају другу фазу у развоју овог производа. Рађени су од полуштављене коже, која се бојила у јововој кори, па је тако добијала црвену боју. Ове опанке потисли су данашњи „БОНАШИ“, као трећа фаза развоја, за чију је израду потребна сасвим прерађена — уштављена кожа. Одликују се фином израдом. Наиме, горњи део опанка је израђен од танких каишчића, који су ситно испреплетени. Уколико је „преплет“ ситније урађен, утолико је опанак скупљи.

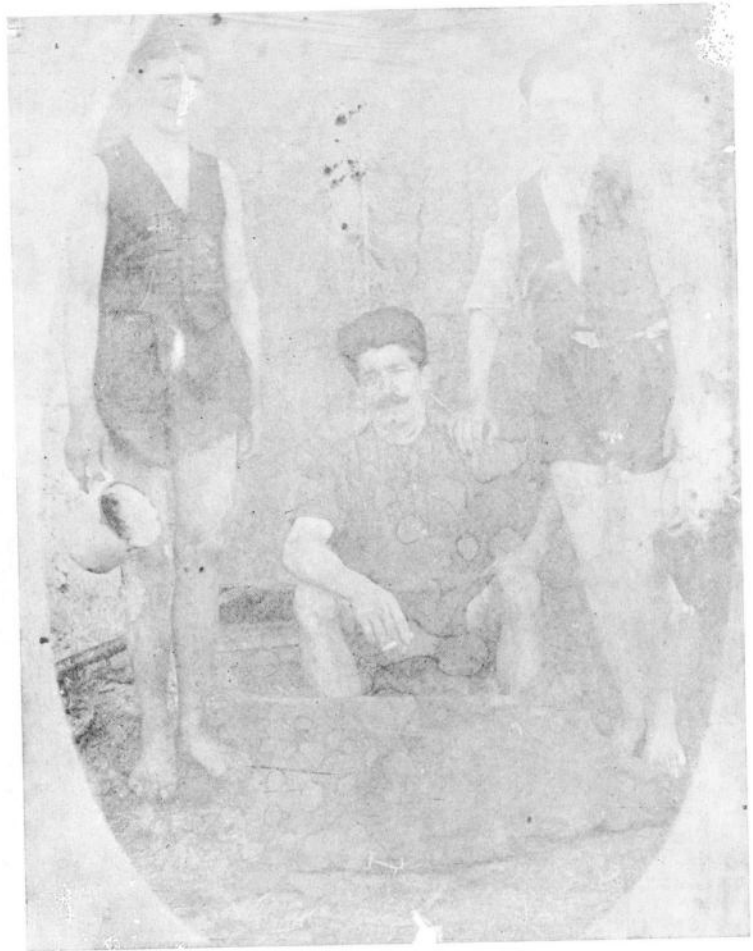
На подручју града Краљева занатлије су се удруживале у удружења, тзв. еснафе. Тако је опанчарски еснаф у Краљеву, основан 1872. године, имао четрдесет чланова и био један од најбројнијих у граду.

ЛИТЕРАТУРА

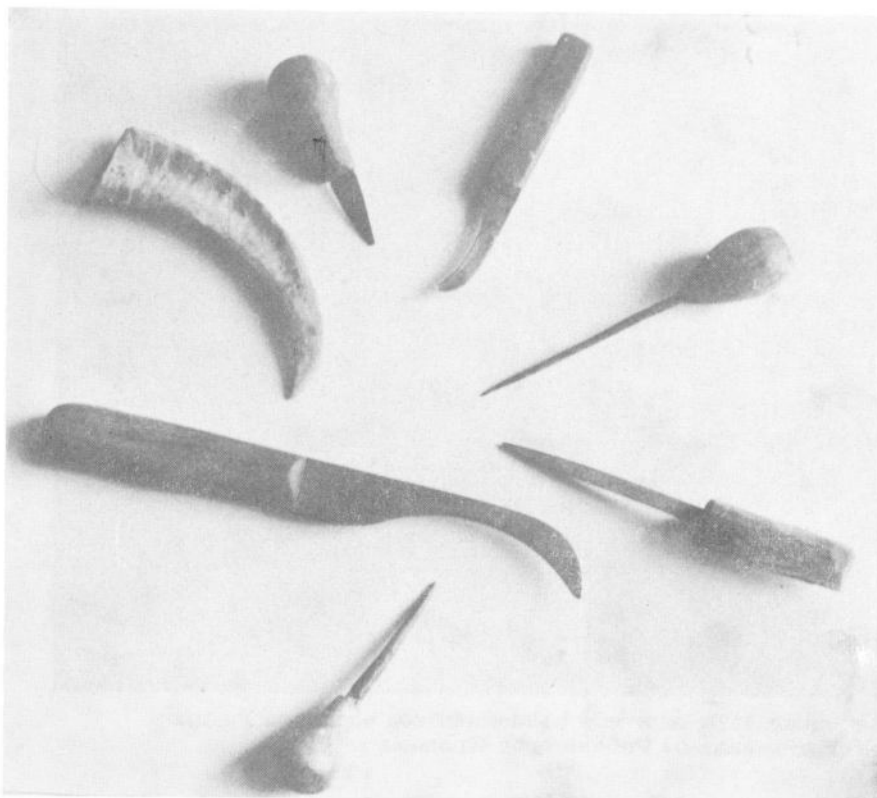
1. Миливоје Савић: Наша индустрија, занати и трговина. Сарајево, 1928. година.
2. Подаци Занатске коморе о привреди у Краљеву у периоду од 1900. до 1917. године.
3. Др Никола Вучо: Распадање еснафа у Србији, књ. I, Београд стр. 54.
4. Исто, стр. 281.
5. Исто, стр. 408.
6. Усмено саопштење опанчара из Краљева: Миодрага Милосављевића зв. Ђо-пица, пензионера, и Љубише Младеновића.

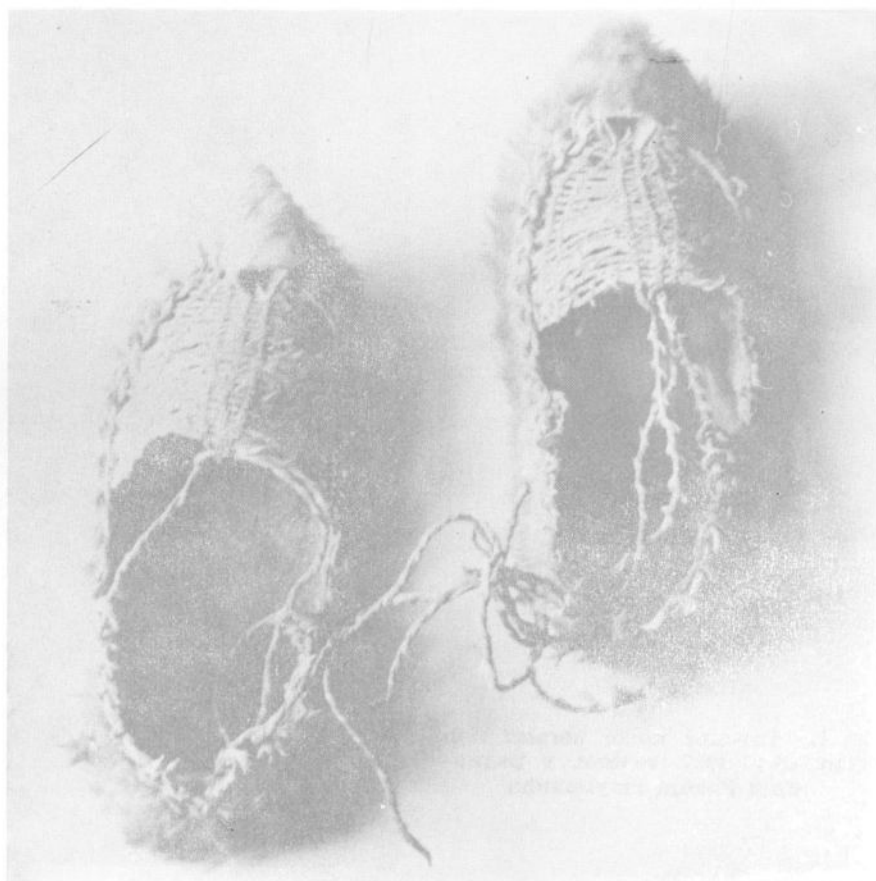
Сл. 1. „Лешење“ коже, 1927. године, у радионици код опанчара Радоја Ршумовића из Рибнице код Краљева

Сл. 2. Гажење коже ногама при штављењу, 1927. године, у радионици Радоја Ршумовића

Сл. 3. Опанчарске алатке: велики нож, мали нож, 2 боде, 2 шила, фаркиш

Сл. 4. Најстарији опанци звани „прешњаџи“

Сл. 5. Опанци звани „бонаши“

Сл. 6. Опанчарске калфе при изради опанака, 1923. године, у радионици Радоја Ршумовића